

Konrad Sebastian MORAWSKI

PRZYCZYNY I OKOLICZNOŚCI UPADKU JUGOSŁAWII W 1941 ROKU

Abstrakt

W artykule zatytułowanym „Przyczyny i okoliczności upadku Jugosławii w 1941 roku” zostało dokonane omówienie demontażu władzy dynastii Karađorđevićów w Jugosławii, a także upadku państwa jugosłowiańskiego w rezultacie agresji przeprowadzonej przez Państwa Osi w kwietniu 1941 roku. Kluczową rolę w tym zakresie spełnił tymczasowy następcą króla Aleksandra I książę Paweł, który w prowadzonej przez siebie polityce zagranicznej wbrew głośzonym opiniom zbliżył się do faszyzmu i nazizmu. Jednym z głównych wykonawców tej polityki regenta Jugosławii był faszyzujący premier Milan Stojadinović.

W wymienionej konfiguracji władzy w Jugosławii skupiono się przede wszystkim na zbliżeniu do mocarstwowej polityki terroru Hitlera i Mussoliniego, a długo lekceważono problemy narodowościowe wewnątrz państwa, których długotrwale nie uzdrowiło zbyt późne powołanie rządu kompromisowego Serba Dragišy Cvetkovića i Chorwata Vladko Mačka. Konsekwencją nieostrożności księcia Pawła był wymierzony przeciwko niemu zamach stanu, którego rezultatem było osadzenie na tronie jugosłowiańskim najstarszego syna Aleksandra króla Piotra II, a także niechybne zniszczenie rojalistycznej Jugosławii.

Wymienione wydarzenia zostały omówione w oparciu o materiały pozyskane z Archiwum Jugosłowiańskiego, prasę międzywojenną (polską i francuską), a także literaturę przedmiotu autorów polskich, zachodnioeuropejskich, amerykańskich i bałkańskich.

Słowa kluczowe: Jugosławia, dynastia Karađorđevićów, upadek Jugosławii w 1941 roku, książę Paweł, król Aleksander I, król Piotr II, Milan Stojadinović, Vladko Maček, Państwa Osi, II wojna światowa, Operacja 25, Niepodległe Państwo Chorwackie.

Wstęp

Burzliwie ukształtowały się przyczyny i okoliczności upadku Jugosławii, czyli tego wielonarodowego, wielowyznaniowego i wielokulturowego państwa utworzonego 1 grudnia 1918 roku pod berłem dynastii Karađorđevićów, które miało być wyrazem realizacji przynajmniej stuletnich dążeń zjednoczeniowych Słowian Południowych. Jednak w dużej mierze prawie dwadzieścia trzy lata istnienia Jugosławii Karađorđ-

eviciorów było wypełnione licznymi namiętnościami i konfliktami o charakterze politycznym, społecznym i religijnym. Wreszcie w kwietniu 1941 roku w rezultacie agresji przeprowadzonej przez Państwa Osi Jugosławia upadła, a jej powojenna komunistyczna rekonstrukcja definitywnie zerwała z modelem rojalistycznym.

Sądzę, że pierwsza poważna przesłanka ku upadkowi Królestwa Jugosławii nastąpiła już 9 października 1934 roku na ulicach Marsylii. Wtedy bowiem haniebną śmierć poniósł heroiczny władca Jugosławii król Aleksander I. Jego rzeczywisty następca, a zarazem kuzyn książę Paweł wraz z grupą jugosłowiańskich elit rządzących doprowadził do skierowania kursu w polityce zagranicznej Jugosławii w kierunku faszystów i nazizmu, a także odznaczał się niekonsekwencją stosowaną w polityce wewnętrznej, szczególnie w odniesieniu do spraw chorwackich. Następca króla Aleksandra I wydatnie przyczynił się więc do definitywnego pograżenia ideału jugosłowiańskości pod panowaniem Karađorđevićiorów, choć trzeba też przyznać, że panowanie księcia Pawła przypadło w niepewnych czasach w środowisku międzynarodowym. Ponadto w 1934 roku był on jedynym możliwym kandydatem na następcę zamordowanego monarchy i właśnie ten bezalternatywny wariant objęcia władzy nad Jugosławią przyczynił się do tego, iż o księciu Pawle historia pamięta jako o tym, który doprowadził do upadku potęgi Karađorđevićiorów nad Dunajem.

Szczegółowe przyczyny i okoliczności upadku Jugosławii w 1941 roku nie zostały jednak dotąd dostatecznie rozlegle omówione w literaturze polskiej, co więc należy traktować jako cel tego artykułu. W tekście w oparciu o materiały archiwalne (niekiedy po raz pierwszy zastosowane w polskiej narracji o dziejach Jugosławii) i literaturę przedmiotu zostały dokonane ustalenia dotyczące ostatnich lat panowania Karađorđevićiorów w Jugosławii, najważniejsze przyczyny ich upadku, a także przebieg procesu rozmontowywania państwa.

Przyczyny i okoliczności upadku Jugosławii Karađorđevićiorów

Późnym latem i jesienią 1938 roku w Europie dokonywała się erozja powojennych ustaleń pokojowych. Wszelkie układy środkowoeuropejskie i bałkańskie przedstawiały mieć jakiegokolwiek znaczenie w kontekście utraty niepodległości przez Czechosłowację na podstawie ustaleń konferencji monachijskiej we wrześniu 1938 roku¹. Rząd jugosłowiański akceptował zaborczą politykę Trzeciej Rzeszy, ale pewny swego premier Milan Stojadinović utracił w tym okresie poparcie księcia Pawła², regenta sprawującego rzeczywistą władzę monarszą w Jugosławii od czasu zabój-

---

¹ W konferencji z udziałem Niemiec, Włoch, Francji i Wielkiej Brytanii zaakceptowano niemieckie roszczenia i zawarto układ o oderwaniu prawie 40% obszarów Czechosłowacji na pograniczu czesko-niemieckim. Jednym z pierwszych następstw układu było dokonanie I arbitrażu wiedeńskiego w listopadzie 1938 roku, w wyniku którego Węgry otrzymały fragmenty Rusi Zakarpackiej i południowej Słowacji. H. Batowski, *Między dwiema wojnami 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej*, Kraków 2001, s. 319-322; H. Kuberski, *Południowosłowiański „bękart Wersalu”*, [w:] „Glaukopis”, 2009, nr 13-14, s. 100-130, s. 108-109.

² D. Djokić, *Elusive Compromise. A History of Interwar Yugoslavia*, London 2007, s. 189.

stwa króla Aleksandra I w 1934 roku³. Szef rządu jugosłowiańskiego, nazywany często Vođa⁴, o utracie zaufania ze strony księcia Pawła dowiedział się po wyborach parlamentarnych, które odbyły się w Jugosławii w dwudziestą rocznicę istnienia państwa 1 grudnia 1938 roku⁵.

Obawą regenta Jugosławii nie była wątpliwa reputacja Stojadinovicia, który nawet podczas oficjalnych wizyt dyplomatycznych nie stronił od towarzystwa pięknych kobiet, ale jego rosnąca pozycja w państwie. Książę Paweł sądził, że Stojadinović projektuje taki system władzy w Jugosławii, jaki funkcjonuje we Włoszech, gdzie monarchia sabaudzka została zepchnięta na margines rządów. Regent Jugosławii obawiał się, że rojalistyczne ugrupowanie pod nazwą Jugosłowiańska Unia Radykalna zostanie przekształcone w partię niezwiązaną z reżimem Karađorđevićów, któremu wtedy groziłaby utrata zaplecza politycznego. Ponadto działania Vođy przestały skupiać się na rozwiązywaniu kwestii separatyzmów chorwackich w Jugosławii, których książę Paweł nie chciał zlekceważyć⁶. Kolejną kwestią, która przekonała regenta do zdymisjonowania Stojadinovicia były niezgodnione z monarchią negocjacje w sprawie rozbioru Albanii prowadzone przez Vođę z szefem dyplomacji włoskiej hrabią Galeazzo Ciano pod koniec stycznia 1939 roku⁷. W ten sposób 5 lutego 1939 roku rząd jugosłowiański objął minister polityki socjalnej i zdrowia narodowego w rządzie Stojadinovicia Dragiša Cvetković⁸.

Gładka zmiana przewodnictwa nad rządem nie byłaby możliwa, gdyby nie zwycięstwo Jugosłowiańskiej Unii Radykalnej w grudniowych wyborach w 1938 roku. W skupsztynie (w tym przypadku – izbie niższej parlamentu) liczącym 373 miejsca partia rządząca uzyskała 306 mandatów, które były rezultatem 1 643 783 głosów oddanych na listę rządową. Tak jak w przypadku poprzednich wyborów w 1935 roku, tak również podczas elekcji w 1938 roku ordynacja wyborcza faworyzowała obóz rządzący. Oto bowiem Zjednoczona Opozycja⁹ uzyskała zaledwie niecałe 280 tysięcy głosów mniej od Jugosłowiańskiej Unii Radykalnej, ale taki wynik przełożył się na zaledwie 67 uzyskanych mandatów w skupsztynie. Dysproporcja pomiędzy procentową liczbą uzyskanych głosów wynosiła 54,1 do 44,9, podczas gdy pro-

---

³ Książę Paweł sprawował regencję w Królestwie Jugosławii wraz z senatorem i ministrem edukacji Radenko Stankoviciem oraz banem banowiny Savskiej Ivo Peroviciem. Regencja była sprawowana w imieniu małoletniego króla Piotra II, najstarszego syna zamordowanego króla Aleksandra I.

⁴ Wbrew pozorom to określenie należy tłumaczyć jako „Lider”, a nie „Wódz”. W każdym razie to tylko jeden z elementów budzących skojarzenie z funkcjonowaniem partii skrajnie nacjonalistycznych, faszystowskich i nazistowskich, w które zapatrzony był Stojadinović. Członkowie jego partii musieli nosić zielone mundury, a stosowane wobec niego określenie Vođa wkrótce zostało usankcjonowane jako obligatoryjna powinność członków partii. S. G. Payne, *A History of Fascism 1914–1945*, Wisconsin 1996, s. 325.

⁵ D. Djokić, *op. cit.*, s. 189.

⁶ *Ibidem*, s. 188-191.

⁷ H. Kuberski, *op. cit.*, s. 109.

⁸ *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, Београд 1988, s. 274-275.

⁹ Skład Zjednoczonej Opozycji utworzyła Chorwacka Partia Ludowa Vladko Mačka, Niezależna Partia Demokratyczna Srđana Budisavljevicia, Ludowa Partia Radykalna Acy Stanojevicia, Partia Demokratyczna Ljubomira Davidovicia, Partia Agrarna Jovana Jovanovicia oraz Czarnogórska Partia Federalistyczna Sekula Drljevicia.

centowa liczba uzyskanych miejsc w parlamencie ukształtowała się w proporcji 82 do 18. Te liczby klarownie odzwierciedliły niedojrzałość demokratycznej formy rządów w państwie, o którą w swoich populistycznych zapowiedziach ubiegał się Stojadinović¹⁰. Program polityczny faszyzującego premiera Jugosławii okazał się cyniczną grą polityczną, której nie akceptował przywiązany do angielskiego parlamentarysty książę Paweł¹¹.

Dymisja rządu Stojadinovicia została w europejskiej prasie międzywojennej powiązana wyłącznie z kwestiami uregulowania żądań Chorwatów w Jugosławii. Wśród polskich dziennikarzy przeważały opinie, że zdymisjonowany premier nie skonstruował projektu współpracy z liderem chorwackich opozycjonistów Vladko Mačkem, podczas gdy tego wymagała regencja jugosłowiańska. W ten sposób na stanowisko szefa rządu powołano Cvetkovicia, który dotąd wielokrotnie zwracał uwagę na konieczność współpracy z blokiem politycznym Mačka¹². W pierwszym oficjalnym wystąpieniu Cvetković zapowiedział, że najważniejszym celem jego rządów będzie uregulowanie kwestii chorwackiej w Jugosławii¹³.

Szerzej o problematyce jugosłowiańskich przeobrażeń rządowych wypowiedziano się m.in. na łamach „Ilustrowanego Kuryera Codziennego”. W krakowskim dzienniku podano, że erozja rządu Stojadinovicia nastąpiła w wyniku działalności pięciu członków gabinetu, wśród nich Cvetkovicia, domagających się uregulowania sprawy chorwackiej. Działalność tej grupy została wsparta przez księcia Pawła, który po zasięgnięciu opinii przewodniczących senatu i skupsztiny, odpowiednio Antona Korošeca¹⁴ i Stevana Ciricia, zdymisjonował Stojadinovicia¹⁵. W „Ilustrowanym Kuryerze Codziennym” napisano również o możliwości rozwiązania parla-

---

¹⁰ *Izbori za Narodnu skupštinu*, [w:] *Jugoslavija 1918–1988. Tematska Zbirka Dokumentata*, red. B. Petranović, M. Zečević, Beograd 1988, s. 421.

¹¹ Książę Paweł był wybitnym absolwentem Uniwersytetu w Oksfordzie, gdzie należał m.in. do elitarnego klubu towarzyskiego Bullingdon Club. Podczas studiów w Anglii odnalazł w sobie wrażliwość do sztuki, tradycji i kultury. Jego staranne wykształcenie kontrastowało się z cynizmem, niekiedy też grubiańskością Stojadinovicia, którego charakter uległ zepsuciu ewidentnie w okresie sprawowania rządów w Jugosławii. AJ, Збирка фотографија Двора Краљевине Југославије, sygn. 797-3КП, 10/0417, *Потврда од смештаја и боравку кнеза Павла Карађорђевића у "Кући" за време школовања у Оксфорду*, 20 јануар 1921; AJ, Збирка фотографија Двора Краљевине Југославије, sygn. 797-3КП, 4/0035-0036, *Писмо Мајкла Ернеста Садлера и Оксфорда – кнезу Павлу Карађорђевићу, у коме га подржава у намери да оформи репрезентативну збирку радова савремених британских сликара и поклања му слауку Поцера Фраја*, 1 децембар 1925.

¹² *Sprawa chorwacka wysuwa się na czoło*, „Dziennik Poznański”, 7 II 1939, nr 30, s. 1; *Organizacja nowego rządu jugosłowiańskiego*, „Gazeta Lwowska”, 7 II 1939, nr 29, s. 3; *Kulisy upadku rządu Stojadinowicza*, „Ilustrowana Republika”, 7 II 1939, nr 38, s. 2; *Nowy rząd w Jugosławii*, „Kurier Poznański”, 7 II 1939, nr 59, s. 2.

¹³ *Sprawa chorwacka wysuwa się na czoło*, „Dziennik Poznański”, 7 II 1939, nr 30, s. 1.

¹⁴ Korošec przewodnictwo nad senatem objął 21 sierpnia 1938 roku. Wtedy też przestał pełnić funkcję ministra spraw wewnętrznych w rządzie Stojadinovicia. Jego następcą został Serb Milan Aćimović. Ta zmiana wyniknęła z konfliktu, jaki miał miejsce pomiędzy Korošecem i Stojadinoviciem. Później w lutym 1939 roku przewodniczący partii słoweńskich ludowców pogrążył Stojadinovicia, gdy książę Paweł powziął u niego opinię na temat urzędującego premiera. D. Djokić, *op. cit.*, s. 190; *Устава и владе...*, s. 274.

¹⁵ *Pod hasłem porozumienia z Chorwatami*, „Ilustrowany Kuryer Codzienny”, 7 II 1939, nr 38, s. 2.

mentu przez Cvetkovicia, rozpisaniu kolejnych wyborów i zmianie konstytucji¹⁶, ale te przypuszczenia były zbyt daleko posunięte, ponieważ następca Stojadinovicia od jakiegoś czasu prowadził negocjacje z przywódcą chorwackich ludowców.

W okresie rządów Stojadinovicia pomiędzy Maćkiem a księciem Pawłem i Cvetkovicem miał bowiem miejsce szereg potajemnych rozmów. W listopadzie 1936 roku spotkanie przywódcy partii chorwackich ludowców z regentem Jugosławii zakończyło się fiaskiem¹⁷, ale ta sytuacja zaczęła ulegać zmianie w 1937 i 1938 roku. Wtedy bowiem w partii chorwackich ludowców wykształcił się ostry podział pomiędzy zwolennikami rozmów z Serbami, tzw. postępowymi, a działaczami chcącymi trwać w opozycji, tzw. twardogłowymi. Zwolennikiem rozmów był Maček, który dostrzegał szansę porozumienia z Cvetkovicem¹⁸. Aktywnego wsparcia dla negocjacji obu politykom udzielał książę Paweł, który tak jak król Aleksander I dążył do uregulowania stosunków serbsko-chorwackich w państwie, widząc w tym jedyną możliwość zabezpieczenia trwałości jego funkcjonowania¹⁹.

Rezultatem tych negocjacji była kampania wyborcza Zjednoczonej Opozycji poprowadzona w duchu przyjaźni serbsko-chorwackiej. Tymczasem instynkt polityczny zatracił nieświadomy toczonych poza nim rozmów Stojadinović, który zabrnął w pustej goebbelsowskiej propagandzie, jednocześnie akcentując słabość Mačka i jego stronników²⁰. W tym przypadku ordynacja wyborcza, faworyzująca partię rządzącą, uspiła czujność Stojadinovicia, który sądził, że jego pozycja w państwie była wystarczająco mocna, aby nie obawiać się nawet regencji.

Wokół rekonstrukcji rządu jugosłowiańskiego warto też zwrócić uwagę na relację „Głosu Porannego”. W tej łódzkiej gazecie skupiono się wszak na szefie dyplomacji jugosłowiańskiej, którym został mianowany dotychczasowy poseł Jugosławii w Berlinie Aleksandar Cincar-Marković²¹. Objęcie przez tego dyplomatę jugosłowiańskiego ministerstwa spraw zagranicznych odzwierciedlało *status quo* w polityce zagranicznej Jugosławii. Zresztą dwa miesiące po zaprzysiężeniu rządu Cincar-Marković w oficjalnym piśmie przesłanym do Berlina zapewniał o trwaniu stosunków przyjaźni jugosłowiańsko-niemieckiej pomimo przeobrażeń gabinetowych w Jugosławii²². W Niemczech początkowo wyrażano obawy, że odsunięcie Stojadinovicia służy odbudowie i wzmocnieniu dobrych stosunków rządu jugosłowiańskiego z Francją i Wielką Brytanią z początku lat dwudziestych XX wieku. To zdymisjonowany premier był dotąd gwarantem dobrych relacji pomiędzy Jugosławią a Trzecią Rzeszą i Włochami, zaś powołanie Cincara-Markovicia miało być

---

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ D. Djokić, *op. cit.*, s. 112.

¹⁸ *Ibidem*, s. 117-119.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ J. Опра, *Изборна кампања Милана Стојадиновића 1938. године*, [w:] „Часопис Архив”, nr 2, 2001, s. 171-183.

²¹ *Rząd premiera Cwetkowicza*, „Głos Poranny. Dziennik polityczny, społeczny i literacki”, 7 II 1939, nr 38, s. 4.

²² АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара, sygn. 370-31-88, *Извешај југословенског министра иностраних послова Александра Цинцар-Марковића о разговорима које је водио са водећим немацким личностима о односима Југославије и Немачке*, 29 април 1939.

zdaniem Berlina przykrywką wobec brytyjskich tendencji księcia Pawła i zaufanego mu Cvetkovicia²³. Nic więc dziwnego, że szef dyplomacji jugosłowiańskiej podjął wysiłki, które miały na celu uspokojenie nastrojów w Berlinie²⁴. Te wysiłki okazały się skuteczne, o czym może świadczyć wizyta ministra propagandy Trzeciej Rzeszy Josepha Goebbelsa w Belgradzie w kwietniu 1939 roku. Podczas tej wizyty Goebbels zanotował w swoim dzienniku słowa Cincara-Markovicia, który stwierdził, że Londyn i Paryż wywierają „bezwstydną presję na Belgrad, aby wtłoczyć go do antyautorytarnego frontu”²⁵. Szef dyplomacji jugosłowiański zapowiedział, że Jugosławia chce się temu oprzeć. Goebbels był bardzo zadowolony²⁶.

Zdjęcie 1

Zdjęcie z 1937 roku ilustrujące zbliżenie niemiecko-jugosłowiańskie: maszerują szef dyplomacji Trzeciej Rzeszy baron Konstantin von Neurath, premier Jugosławii Milan Stojadinović, a w tle fragment samolotu ze swastyką

Źródło: Associated Press, <http://www.ap.org>, 26 III 2014.

Obawy niemieckie wobec zmian w jugosłowiańskiej polityce zagranicznej mogły być częściowo uzasadnione, ponieważ dużą aktywność wobec Belgradu wykazywała ówczesnie Anglia. Na łamach „Ilustrowanego Kuryera Codziennego” zaryzykowano hipotezę, że dyplomacja angielska wywarła wpływ na dymisję Stojadinovicia, podczas ostatniej wizyty księcia Pawła w Londynie²⁷. Tę hipotezę wzmocnił fakt, że przecież regent Jugosławii wyedukował się w Oksfordzie, a w Anglii zamieszkiwało wielu jego dobrze ustosunkowanych przyjaciół. Niemniej trudno sądzić iż ówczesny asekuracyjny angielski gabinet Neville’a Chamberlaina, wraz z

²³ *Nemci o Stojadinoviću*, [w:] *Jugoslawija 1918–1988...*, s. 370-371.

²⁴ АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Турској - Цариград, Анкара, sygn. 370-31-88, *Извешај југословенског министра иностраних послова Александра Цинцар-Марковића о разговорима које је водио са водећим немачким личностима о односима Југославије и Немачке*, 29 април 1939.

²⁵ *Joseph Goebbels. Dzienniki, t. 2: 1939–1943*, wstęp i opracowanie E. C. Król, Warszawa 2013, s. 558.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Jugoslawija państwem federalnem*, „Ilustrowany Kuryer Codzienny”, 8 II 1939, nr 39, s. 16.

ministrem spraw zagranicznych hrabią Edwardem Woodem, był skłonny do podejmowania otwartych działań, które mogłyby rozdrażnić Adolfa Hitlera. Ponadto manifestacją ułożonych stosunków pomiędzy Jugosławią a Trzecią Rzeszą była kilkudniowa wizyta księcia Pawła w Berlinie na początku czerwca 1939 roku²⁸. Wizycie towarzyszył wielki rozmach, o który zadbali dygnitarze Trzeciej Rzeszy. Regent Jugosławii był świadkiem demonstracji potęgi militarnej Niemiec – jego przyjeźdowi towarzyszyła wielka parada wojskowa na ulicach Berlina²⁹. Podczas wizyty Hitler i minister spraw zagranicznych Trzeciej Rzeszy Joachim von Ribbentrop nakłaniali księcia Pawła do uczynienia gestu przyjaźni wobec Państw Osi³⁰.

Wtedy też książę Paweł uświadomił sobie trudne położenie państwa jugosłowiańskiego na arenie międzynarodowej. Królestwu Karađorđevićów nienaruszalność granic i płynność gospodarczą gwarantowała przyjaźń z Niemcami i Włochami, ale nieobliczalność Hitlera i Mussoliniego były czynnikami, które te gwarancje poddawały pod wątpliwość. Ponadto wikłając się w te przyjaźnie Jugosławia musiałaby niehonorowo wystąpić z Ententy Bałkańskiej, porozumienia pomiędzy Państwem Karađorđevićów, Grecją, Turcją i Rumunią zawartego 9 lutego 1934 roku, które pomimo swej słabości wciąż obowiązywało jego sygnatariuszy. Tymczasem próba ułożenia się z Francją i Wielką Brytanią skazywały Jugosławię na zapaść gospodarczą, a także w szerokiej perspektywie na agresję ze strony Państw Osi lub w najlepszym wypadku takie manewry polityczne Berlina i Rzymu, które służyłyby częściowemu rozczłonkowaniu Królestwa Karađorđevićów, szczególnie w odniesieniu do terytoriów chorwackich.

Jeszcze zanim w Europie naziści rozpętali wojnę to rząd Cvetkovicia³¹ energicznie przystąpił do realizowania obietnic złożonych przed uzyskaniem parlamentarnego votum zaufania. W kwietniu 1939 roku podjęto cykl rozmów z Maćkiem, których rezultatem było wypracowanie wstępnego projektu umowy o utworzeniu rządu porozumiewawczego i częściowej autonomizacji terytoriów chorwackich. Postanowieniom dokumentu sprzeciwił się książę Paweł uważając je za zbyt daleko posunięte ustępstwa wobec Chorwatów³². Cvetković nie krył rozczarowania

---

²⁸ AJ, Збирка фотографија Двора Краљевине Југославије, sygn. 797-3КП, 2/0650, 0654, *Добродошлице Адолфа Хитлера кнезу Павлу Карађорђевићу и одговор кнеза Павла, Берлин, 1 јун 1939.*

²⁹ *Ibidem.*

³⁰ *Hitlerov pritisak na kneza Pavla*, [w:] *Jugoslavija 1918–1988...*, s. 437-438.

³¹ Cvetković został premier i ministrem spraw wewnętrznych, Cincar-Marković objął resort spraw zagranicznych, a skład rządu uzupełnili Viktor Ružić – ministerstwo sprawiedliwości, Vojin Đuričić – ministerstwo finansów, Milutin Nedić – ministerstwo armii i marynarki, Mehmed Spaho – ministerstwo rolnictwa, Stevan Ćirić – ministerstwo edukacji, Miha Krek – ministerstwo budownictwa, Jevrem Tomić – ministerstwo przemysłu i handlu, Miloje Rajaković – ministerstwo polityki socjalnej i zdrowia narodowego, Jovan Altiparmaković – ministerstwo poczty, telegrafów i telefonów, Ljubomir Pantić – ministerstwo leśnictwa i wydobywstwa, Nikola Bešlić – ministerstwo rolnictwa, Đuro Čejović – ministerstwo wychowania fizycznego, a także pięciu ministrów bez teki, tj. Džafer Kulenović, Ante Mastrović, Franc Snoj, Branko Miljuš i Vojko Čvrkić. *Устави и владе...*, s. 275.

³² D. Djokić, *op. cit.*, s. 196.

takim obrotem spraw³³. Sytuacja zaczęła się komplikować, gdy Maček za pośrednictwem specjalnego wysłannika chorwackiego, architekta Amedeo Carneluttiego, podjął rozmowy z hrabią Ciano w sprawie ewentualnego włoskiego natarcia i niezależnienia terytorium chorwackiego. Powoływano się na *casus* Austrii lub Czechosłowacji, w wyniku którego Chorwaci dostarczyliby odpowiednich argumentów Mussoliniemu lub po prostu wyraziliby prośbę do rządu włoskiego o interwencję. Odpowiedź Ciano była na tyle bezczelna, że po ewentualnym natarciu terytorium chorwackie miało zostać połączone z Włochami na zasadzie unii personalnej. Maček przerwał rozmowy uznając, że taki sposób niezależnienia się od Jugosławii byłby jednoznaczny z wejściem Chorwacji pod autorytarne rządy włoskie³⁴.

Powrócono więc do koncepcji rządu porozumiewawczego, która w rezultacie długich negocjacji doczekała się realizacji 23 sierpnia 1939 roku³⁵. Wtedy też umowę pomiędzy Cvetkovicem a Maćkiem zaakceptował książę Paweł. Na decyzję regenta Jugosławii wpłynęły zabiegi włoskie wobec Chorwacji, a także częściowe ustąpienie przywódcy partii chorwackich ludowców z wysuwanych żądań. W ten sposób najważniejszym rezultatem umowy było przekształcenie dwóch okręgów administracyjnych Jugosławii banowiny Savskiej i Primorskiej w banowinę Chorwacką. W skład tej jednostki administracyjnej weszły także terytoria Dubrowniku, Šidu, Iloku, Brčko, Gradačacu, Travniku i Fojnicy. Władzom banowiny Chorwackiej przyznano pełną autonomię w zakresie spraw wewnętrznych, zdrowotnych, socjalnych, sprawiedliwości, edukacji, handlu, rolnictwa, wydobywstwa i leśnictwa. W banowinie Chorwackiej ustanowiono też izbę ustawodawczą pod nazwą sabor, a szerokie kompetencje wykonawcze pozostawiono banowi. Dużą władzę na terytorium tej jednostki administracyjnej zachował król, zaś w ramach kompetencji rządu pozostawiono politykę zagraniczną wraz z handlem międzynarodowym, kwestiami obronności, bezpieczeństwa publicznego i spraw finansowych państwa. Banowinę Chorwacką zamieszkiwało nieco powyżej czterech milionów mieszkańców, wśród których 75% stanowili Chorwaci, 20% Serbowie, 4% Muzułmanie, a 1% inni³⁶. Ustalenia porozumiewawcze miały również przełożenie na strukturę rządu, ponieważ powołano urząd wicepremiera, który objął Maček³⁷. Ca-

---

³³ AJ, Министарски савет Краљевине Југославије, sygn. 138-7-51, *Интерпретација на председника југословенске владе Драгишу Цветковића у вези са склапањем споразума за Владком Маћеком*, 31 мај 1939.

³⁴ *Mačekovi pregovori s Rimom*, [w:] *Jugoslavija 1918–1988...*, s. 424-425.

³⁵ *Sporazum Cvetković-Maček*, [w:] *Jugoslavija 1918–1988...*, s. 426-428.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Skład rządu uzupełnili minister sprawiedliwości Lazar Marković (w lutym 1941 roku zastąpiony przez Mihailo Konstantinovicia), minister edukacji Božidar Maksimović (w czerwcu 1940 roku zastąpiony przez Antona Korošeca, następnie po jego śmierci w grudniu 1940 roku przez Mihę Kreka), minister budownictwa Miha Krek (w sierpniu 1940 roku zastąpiony przez Danilo Bulovicia), minister leśnictwa i wydobywstwa Džafer Kulenović, minister armii i marynarki Milan Nedić (brat Milutina, zastąpiony w listopadzie 1940 roku przez Petara Pešicia), minister rolnictwa Nikola Bešlić, minister spraw zagranicznych Aleksandar Cincar-Marković, minister poczty, telegrafów i telefonów Josip Torbar, minister finansów Juraj Šutej, minister przemysłu i handlu Ivan Andres, minister zdrowia fizycznego Jevrem Tomić, minister polityki socjalnej i zdrowia narodowego Srđan Budisavljević (w marcu 1941 roku zastąpiony przez Dragomira Nikolicia), minister rolnictwa Branko Cubrilović (w marcu 1941 roku zastąpiony przez Časlava M. Nikitovicia), minister spraw wewnętrznych Stanoje Mihaldžić (w lipcu 1940 roku jego obo-

łość tych przeobrażeń miała więc niezwykle doniosły charakter w dwudziestoletniej historii państwa jugosłowiańskiego. Praktyczny wymiar umowy Cvetkovicia i Mačka przewyższał nawet inne ważne ustalenia serbsko-chorwackie zawarte przez Nikołę Pašicia i Stjepana Radicia w 1925 roku.

W każdym razie klimat międzynarodowy wokół zawartego porozumienia był niekorzystny dla jego trwałości. Nad Europą rozciągnęło się widmo wojny. W prasie europejskiej, w tym przede wszystkim polskiej, dawało się odczuć atmosferę niepewności, strachu i złości. Kolejne publikowane artykuły dotyczyły kłamliwej propagandy nazistowskiej i kolejnych prowokacji niemieckich wobec Polski. Warto jednak dodać, że 29 sierpnia 1939 roku na łamach „Gazety Lwowskiej” opublikowano informację iż Chorwaci ku pokrzepieniu serc narodu polskiego złożyli uroczysty manifest przyjaźni wobec Polski. Maček i chorwaccy ministrowie w rządzie Jugosławii w akcie solidarności antyhitlerowskiej podkreślili ważną dziejową rolę Polski oraz konieczność zabezpieczenia jej interesów dla pokoju międzynarodowego³⁸. Kilka dni później 1 września 1939 roku dnia Niemcy dokonały agresji na Polskę, która przerodziła się w kilkuletnią wojnę ogólnoswiatową.

W Jugosławii długo zwlekano z określeniem roli państwa wobec konfliktu zbrojnego w Europie. Książę Paweł wraz z rządem Cvetkovicia i Mačka prowadzili politykę neutralności, w duchu której ustosunkowano się do agresji niemieckiej na Polskę³⁹. Wobec takiego postępowania sprzeciwili się minister polityki socjalnej i zdrowia narodowego Srđan Budisavljević, a także minister rolnictwa Branko Cubrilović, którzy domagali się zerwania z polityką neutralności i potępienia Niemiec⁴⁰. Zdziwienie może wywoływać cyniczna postawa Mačka i pozostałych chorwackich ministrów, którzy przecież kilka dni wcześniej solidaryzowali się z Polską, aby od 1 września 1939 roku wejść do grupy zwolenników utrzymania pokoju Jugosławii z Niemcami⁴¹.

Koncepcja neutralności w polityce zagranicznej Jugosławii okazała się druzgocąca dla władzy Karađorđevićów, bezpośrednio przyczyniła się do jej dekonstrukcji i upadku pierwszego państwa jugosłowiańskiego. Począwszy od kampanii wrześniowej w Polsce w 1939 roku decydenci władzy w Jugosławii coraz mniej skutecznie opierali się naciskom niemieckim i włoskim. W czerwcu 1940 roku możliwości manewrów Belgradu były bardzo ograniczone. W rezultacie agresji niemieckiej upadła Francja, a Wielka Brytania nie była w stanie zagwarantować realnego wsparcia Jugosławii wobec nacisków Berlina i Rzymu⁴². Pierwsze symptomy kompromitacji jugosłowiańskiej polityki neutralności wyodrębniły się jeszcze pod ko-

---

wiązki przejął premier Dragiša Cvetković), a także ministrowie bez teki Bariša Smoljan i Mihailo Konstantinović (w styczniu 1941 roku ministrami bez teki zostali również Milan Protić oraz Fran Kulovec). *Учмабу и владе...*, s. 276.

³⁸ Chorwaci manifestują swą przyjaźń dla Polski, „Gazeta Lwowska”, 29 VIII 1939, nr 194, s. 2.

³⁹ J. V. Starič, *The Concurrence of Allied and Yugoslav Intelligence Aims and Activities*, [w:] „The Journal of Intelligence History”, nr 5, 2005, s. 33.

⁴⁰ J. Tomasević, *War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945: Occupation and Collaboration*, Stanford 2001, s. 49.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² N. P. Hehn, *A Low Dishonest Decade: The Great Powers, Eastern Europe, and the Economic Origins of World War II, 1930–1941*, London 2005, s. 368-369.

niec czerwca 1940 roku, gdy wznowiono stosunki ze Związkiem Radzieckim⁴³. Niecałe dziesięć miesięcy później, tj. 5 kwietnia 1941 roku, w Moskwie pomiędzy Jugosławią a ZSRR został zawarty traktat o przyjaźni i nieagresji⁴⁴. Nie zważając na wewnętrzne zagrożenie komunistyczne odnowiono więc stosunki z sowietami, którym jeszcze na początku lat dwudziestych XX wieku otwarcie sprzeciwiał się sam król Piotr I, a tradycje antyradzieckie konsekwentnie i skutecznie wzmacniali król Aleksander I oraz Nikola Pašić⁴⁵.

W sumie więc w drugiej połowie 1940 roku jugosłowiańska polityka zagraniczna znajdowała się w niejasnym położeniu. Książę Paweł utrzymywał koncepcję neutralności, ale szczególną aktywność na Bałkanach wykazywali Włosi. Faszyci Mussoliniego wskrzesili imperialistyczną koncepcję *mare nostrum*, której wymowa propagandowa zagrzewała armię do zajęcia terytoriów bałkańskich. We wrześniu 1940 roku wojska włoskie zostały zmobilizowane pod granicami Jugosławii, zaś 28 października 1940 roku z terytorium Albanii rozpoczęto inwazję na Grecję. Uderzeniu na Królestwo Karadorżewiców zapobiegł wówczas Hitler, który sądził, że Jugosławią przystąpi do Paktu Trzech, podpisanego pomiędzy Niemcami, Włochami i Japonią w dniu 27 września 1940 roku w Berlinie. Führer chciał w ten sposób zachować sprawnie funkcjonujące ustalenia handlowe pomiędzy Jugosławią a Niemcami⁴⁶, o czym zresztą wiedziano w Belgradzie⁴⁷.

Natomiast w nieświadomości władz jugosłowiańskich pozostawały rozmowy prowadzone już w styczniu 1940 roku pomiędzy hrabią Ciano a oficjalnie internowanym Ante Paveliciem. Według dyplomacji włoskiej przywódca terrorystycznego chorwackiego ruchu rewolucyjnego – ustasze miał być narzędziem realizacji alternatywnej koncepcji umowy, której nie udało się zawrzeć Ciano z Mačkiem w kwietniu 1939 roku. Pavelić miałby bowiem stanąć na czele tzw. Niepodległego Państwa Chorwacji (Nezavisna Država Hrvatska – NDH), które byłoby w pełni zależne od Włoch⁴⁸. Przywódca ustaszów przeciągał negocjacje, ale sam fakt zwrócenia się do niego ze strony włoskiej świadczył o rażącym pogwałceniu przez Włochów ustaleń umowy o nieagresji i wieczystej przyjaźni zawartej z Jugosławią w marcu 1937 roku.

Wraz z agresją Włoch na Grecję znaczenie utraciła Ententa Bałkańska. Wszyscy członkowie porozumienia odmówili udzielenia pomocy Atenom, pomimo iż byli do tego zobligowani w ramach ustaleń paktu bałkańskiego, którego ważność została

---

⁴³ AJ, Збирка фотографија Двора Краљевине Југославије, sygn. 377, ОЗФ-38, *Испраћај посланика Краљевине Југославије Миана Гаврлиловића из Београда у Москву*, јун 1940.

⁴⁴ AJ, МСП Републике Србије, Збирка међународних уговора, bs., *Уговор о пријатељству и ненападању између Краљевине Југославије и СССР-а*, 5 април 1941.

⁴⁵ Szerzej o problematyce wznowienia stosunków jugosłowiańsko-radzieckich podczas II wojny światowej napisał Aleksandar Životić w 2010 roku na łamach ogólnodostępnego czasopisma wydawanego w ramach Archiwum Jugosłowiańskiego. Zob. А. Животић, *Једно сведочанство о потписивању југословенско-совјетског пакта 5/6. априла 1941*, [w:] „Часопис Архив”, nr 1-2, 2010, s. 122-133.

⁴⁶ J. Tomasević, *op. cit.*, s. 37-42.

⁴⁷ AJ, Министарски савет Краљевине Југославије, sygn. 138-4-18, *Тезе за разговор председника југословенске владе Драгише Цветковића са немачким представилница у Берхтесгардену*, 1940.

⁴⁸ D. Rodogno, *Fascism's European empire: Italian occupation during the Second World War*, Cambridge 2006, s. 80-81.

przedłużona na mocy belgradzkiej sesji Ententy Bałkańskiej w lutym 1940 roku⁴⁹. Henryk Batowski zauważył, że upadek tego porozumienia był przewidywany od dłuższego czasu⁵⁰. W rezultacie tych wydarzeń na początku listopada 1940 roku jugosłowiański minister armii i marynarki Milan Nedić przesłał księciu Pawłowi protokół o beznadziejności trwania w neutralności i konieczności zawarcia sojuszu z Państwami Osi⁵¹. Minister Nedić został natychmiast zdymisjonowany, a jego miejsce zajął generał Petar Pešić, który cieszył się poparciem ówczesnego szefa jugosłowiańskiego sztabu generalnego i dowódcy sił powietrznych generała Dušana Simovicia⁵². Obaj wojskowi byli zwolennikami wojny z Niemcami⁵³.

Przeciwko takiemu rozwiązaniu stanowczo opierali się książę Paweł wraz z Cvetkovicem i Mačkiem. Sytuację zaczęły zdecydowane zmieniać naciski niemieckie, a także działania podejmowane przez niektóre państwa Europy Środkowej i Bałkanów. Otóż 20 listopada 1940 roku do Paktu Trzech przyłączyły się Węgry, zaś trzy dni później na taki krok zdecydowała się Rumunia. Pod koniec listopada 1940 roku doszło w Berlinie do spotkania pomiędzy ministrem Cincarem-Markoviciem a Hitlerem i von Ribbentropem. Dyplomatę jugosłowiańskiego nakłaniano, aby Jugosławia przystąpiła do Paktu Trzech, a także rozmawiano na temat kwestii terytorialnych i militarnych w ramach trójstronnych stosunków jugosłowiańsko-niemiecko-włoskich. Minister Cincar-Marković sprzeciwiał się podejmowaniu wiążących decyzji w najważniejszych kwestiach, ale zgodził się na stworzenie projektu paktu o nieagresji w ramach wymienionych państw. Ponadto 12 grudnia 1940 roku Jugosławia podpisała traktat wieczystego pokoju i trwałej przyjaźni z Węgrami⁵⁴. Trudno więc nazwać ówczesną politykę zagraniczną państwa jugosłowiańskiego jako neutralną. W taki sposób swoje działania definiowały najważniejsze władze Jugosławii, ale w rzeczywistości książę Paweł i rząd pogłębiali zbliżenie z Państwami Osi.

Dyplomacja brytyjska nie podejmowała żadnych sensownych działań, aby wyciągnąć Jugosławię z postępującej współpracy z Niemcami i Włochami⁵⁵. W tym kierunku inicjatywy nie wykazywali także Amerykanie, choć 22 lutego 1941 prezydent Franklin Delano Roosevelt przesłał do księcia Pawła depezę, w której poinformował regenta Jugosławii o wyrazach solidarności i sympatii świata dla krajów odpornych na agresję nazizmu⁵⁶. Tymczasem pierwszego dnia marca 1941 roku do Paktu Trzech przystąpiła Bułgaria, której terytoria zostały następnego dnia zajęte przez Niemcy. Nad terytorium jugosłowiańskim zaciskała się pętla nieuchronnego

---

⁴⁹ H. Batowski, *Z polityki międzynarodowej XX wieku*, Kraków 1979, s. 90-91.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 99.

⁵¹ Historyk Milan Borković stwierdził, że generał Nedić był ściśle powiązany z Dimitrije Ljoticiem i kilkoma innymi politykami związanymi ze Zbor. Ta grupa polityczna rozważała nawet zamach stanu w Jugosławii, a jej działania były stale monitorowane przez Berlin. M. Борковић, *Квинслишка управа у Србији 1941–1944*, књига 1, Београд 1979, s. 87-88.

⁵² *Устави и владе...*, s. 276-277.

⁵³ J. Tomasević, *op. cit.*, s. 49.

⁵⁴ H. Kuberski, *op. cit.*, s. 112.

⁵⁵ C. Stockings, E. Hancock, *Swastika over the Acropolis. Re-interpreting the Nazi Invasion of Greece in World War II*, Leiden 2013, s. 60-61.

⁵⁶ *Ruzveltova poruka knezu Pavlu*, [w:] *Jugoslavija 1918–1988...*, s. 454-455.

natarcia, co też naziści wykorzystywali w swoich groźbach, gdy w dniu 4 marca 1941 w rezydencji Hitlera w Berghofie doszło do spotkania Führera z księciem Pawłem i Cincar-Markoviciem. Wtedy też Hitler przekonywał księcia Pawła, aby nie kierował się sentymentami angielskimi i greckimi⁵⁷, ponieważ Anglia stanęła wobec klęski w starciu z Niemcami. Według Führera bitwa niemiecko-angielska zakończy się koniecznością dostosowania się wszystkich krajów europejskich do nowego porządku kontynentalnego. Dyktator Trzeciej Rzeszy upatrywał w tym szansę dla Jugosławii. Obiecał bowiem księciu Pawłowi uzyskanie dostępu przez jego państwo do Morza Egejskiego poprzez przekazanie Jugosławii portu w Salonikach po rychłym rozgromieniu Grecji. Hitler zagwarantował też nienaruszalność granic i suwerenność Jugosławii, a jedynym warunkiem, które miała spełnić było przystąpienie do Paktu Trzech⁵⁸.

Rezultatem nasilającego się nacisku, właściwie też kuszących obietnic Hitlera, było zwołanie Rady Koronnej w Jugosławii w dniu 6 marca 1941 roku. W posiedzeniu rady uczestniczyli książę Paweł, współregenci państwa Radenko Stanković i Ivo Perović, premier Dragiša Cvetković, wicepremier Vladko Maček, a także ministrowie Petar Pešić, Fran Kulovec i Milan Antić⁵⁹. Podczas posiedzenia książę Paweł stwierdził, że podstawowe cele Niemców wobec Belgradu zostały skoncentrowane na wciągnięciu Jugosławii do Paktu Trzech. Regent Jugosławii poinformował uczestników posiedzenia, że przychylenie się do tej propozycji będzie skutkowało otrzymaniem zapewnienia o dostępie państwa jugosłowiańskiego do portu w Salonikach po zniszczeniu Grecji, zaś w przypadku odmowy należało spodziewać się agresji niemieckiej. W pełnym emocji przemówieniu regent Jugosławii dodał, że najlepszym rozwiązaniem dla Jugosławii byłoby zawarcie umowy dwustronnej z Niemcami, ale Hitler dąży do realizacji projektu trójstronnego, rozszerzonego o Włochy. Książę Paweł pogardzał Il Duce, stwierdził bowiem, że: „[...] nie mogę wyciągnąć ręki do Mussoliniego, który zabił mojego brata Aleksandra i który wysyła teraz terrorystyczne bandy do Chorwacji”⁶⁰.

Rezultatem dramatycznego posiedzenia było jednak podjęcie decyzji o przystąpieniu Jugosławii do Paktu Trzech, które nastąpiło 25 marca 1941 roku na mocy dokumentu podpisanego w Wiedniu⁶¹. Tego dnia w tajnej nocy przesłanej z Trzeciej Rzeszy do Jugosławii przekazano informację, że przy ustalaniu nowych granic w Europie zostaną uwzględnione interesy terytorialne państwa jugosłowiańskiego. W przypadku, gdyby wymagała tego sytuacja wojskowa zobowiązano też Jugosławię do wsparcia militarnego Państw Osi, a także zagwarantowano jej możliwość

---

⁵⁷ Małżonka księcia Pawła księżna Olga urodziła się 11 czerwca 1903 roku w Atenach. Była najstarszą córką księcia Grecji i Danii Mikołaja z dynastii Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg.

⁵⁸ *Hitlerov pritisak na kneza Pavla u Berghofu*, [w:] *Jugoslavija 1918–1988...*, s. 455-456.

⁵⁹ H. Kuberski, *op. cit.*, s. 112.

⁶⁰ *Knez Pavle na Drugoj sednici Krunskog saveta o Hitlerovom pritisku*, [w:] *Jugoslavija 1918–1988...*, s. 456.

⁶¹ AJ, Централни пресбиоро Председниства Министарског савета КЈ, sygn. 38-109-247, *Изјава југословенске владе поводом приступања Краљевине Југославије Тројном пакту*, 25 март 1941.

przystąpienia w dowolnym momencie do wszelkich operacji wojskowych podejmowanych w ramach Paktu Trzech⁶².

Decyzja jugosłowiańskiej Rady Koronnej nigdy nie weszła w życie, ponieważ przeciwko niej wystąpiła grupa polityków i wojskowych, którzy już wcześniej wykazywali sprzeciw przeciwko układaniu się z Niemcami i Włochami. W obliczu kompromitacji i dyshonoru Jugosławii na arenie międzynarodowej 27 marca 1941 roku o godzinie 2:15 nad ranem przeprowadzono zamach stanu. W tym czasie książe Paweł przebywał w Zagrzebiu. Organizacją zamachu zajęła się grupa zemuńskich oficerów Jugosłowiańskich Królewskich Sił Powietrznych wraz z belgradzką Gwardią Pałacową. Głównodowodzącymi przewrotu byli generał brygady lotnictwa wojskowego Bora Mirković, dowódca sił powietrznych i sztabu generalnego generał Dušan Simović, a także major lotnictwa Živan Knežević⁶³.

Zdjęcie 2

Nagłówek „Le Petit Parisien” z 26 marca 1941 roku – po Słowacji, Węgrzech, Bułgarii i Rumunii
Belgrad przystępuje do Paktu Trzech

Źródło: *Belgrade à adhère au pacte tripartite*, „Le Petit Parisien”, 26 III 1941, nr 23392, s. 1.

Według historyka Jozo Tomasevicia wojskowi planowali zorganizowanie zamachu stanu już od zawarcia umowy jugosłowiańsko-włoskiej w 1937 roku, ale przeszkodą w jego realizacji była niepełnoletność króla Piotra II, który zapewniał ciągłość władzy Karađorđevićów w państwie⁶⁴. Nie było zatem wtedy mowy o usunięciu regencji, ponieważ prawowity następca korony wciąż nie spełniał warunków formalnoprawnych do objęcia władzy monarszej, a jugosłowiańskie elity wojskowe nie dążyły przecież do usunięcia rządów dynastycznych w państwie. W każdym razie zamach stanu z 1941 roku był ideową odpowiedzią wojskowych na postępujące zbliżenie Jugosławii z Niemcami i Włochami, które było niedopuszczalne dla patriotycznych jugosłowiańskich sił powietrznych.

⁶² *Tajne note Trećeg Rajha vladi Kraljevine Jugoslavije*, [w:] *Jugoslavija 1918–1988...*, s. 458.

⁶³ J. Tomasević, *op. cit.*, s. 43-46.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 45.

Wojskowi bez trudu obsadzili strategiczne lokacje w Belgradzie i ogłosili władzę króla Piotra II w Jugosławii. Siedemnastoletni monarcha 27 marca 1941 roku wydał proklamację do narodu, w której potwierdził przejście władzy, powołanie nowego rządu i wydalenie księcia Pawła z kraju⁶⁵. Zamach stanu wspierało brytyjskie Kierownictwo Operacji Specjalnych (Special Operations Executive), któremu przewodził wtedy sir Frank Nelson. Zresztą wobec marcowego zamachu stanu w Belgradzie premier Wielkiej Brytanii Winston Churchill stwierdził, że Jugosławia odnalazła własną duszę⁶⁶. Najważniejszym skutkiem zamachu stanu było więc odebranie władzy regencji jugosłowiańskiej, a także rządowi Cvetkovicia i Mačka. Na tronie zasiadł siedemnastoletni król Piotr II, zaś nowy i ostatni rząd w Belgradzie pod berłem Karađorđevićów utworzył generał Simović⁶⁷.

Zamach stanu w Jugosławii spowodował agresję Państw Osi. Minister propagandy Trzeciej Rzeszy Joseph Goebbels 28 marca 1941 roku zanotował w swoim dzienniku następujące słowa: „W Belgradzie zamach stanu. Księżę regent Paweł i Cvetković odsunięci. Sformowany nowy rząd generałów pod przewodnictwem 17-letniego króla. Szalony zamęt [...]”⁶⁸. Wtedy też w Berlinie podjęto decyzję o agresji na Jugosławię. Panowanie Karađorđevićów zakończyło się symbolicznie 15 kwietnia 1941 roku, gdy król Piotr II wraz z rządem ewakuowali się z Belgradu⁶⁹. Dwa dni później Jugosławia została podbita przez siły Państw Osi w ramach agresji prowadzonej od dnia 6 kwietnia 1941 roku pod kryptonimem Operacja 25. W kraju pozostał Maček, który wydał odezwę do narodu chorwackiego o zaakceptowanie i

---

⁶⁵ *Ibidem*, s. 47.

⁶⁶ M. Tanner, *Croatia: A Nation Forged in War*, New Haven 1997, s. 139.

⁶⁷ Na czele rządu w imieniu króla Piotra II stanął generał Dušan Simović, pierwszym wicepremierem został Vladko Maček, zaś drugim wicepremierem Slobodan Jovanović. Pomimo, że Maček był zwolennikiem sojuszu z Niemcami to zachował urząd, ponieważ generał Simović nie chciał wdawać się w konflikt z Chorwatami, którzy byli obiektem nieustannej propagandy włoskiej. Na takiej samej zasadzie w rządzie utrzymali się minister finansów Juraj Šutej, minister przemysłu i handlu Ivan Andres, a także minister poczty, telegrafów i telefonów Ivan Torbar. Kwestie narodowościowe były również przyczyną pozostawienia na urzędach ministerialnych innych zwolenników sojuszu z Trzecią Rzeszą, tj. reprezentanta interesów muzułmańskich ministra leśnictwa i wydobywstwa Džafera Kulenovicia, słoweńskiego ministra budownictwa Frana Kuloveca, a także ministrów bez teki Mihę Kreka i Barišu Smoljana. Skład rządu uzupełnili były minister finansów, sprawiedliwości, przemysłu i handlu, a także były szef dyplomacji jugosłowiańskiej i przewodniczący Ligi Narodów w latach 1926–1927 Momčilo Ninčić – ministerstwo spraw zagranicznych, chorwacki nacjonalista i konsekwentny przeciwnik Państw Osi Srđan Budisavljević – ministerstwo spraw wewnętrznych, ceniony serbski generał Bogoljub Ilić – ministerstwo armii i marynarki oraz p.o. w ministerstwie wychowania fizycznego narodu, były szef dyplomacji jugosłowiańskiej Bogoljub Jevtić – ministerstwo transportu, serbski prawnik i konsekwentny przeciwnik Państw Osi Boža Marković – ministerstwo sprawiedliwości, serbski radykał Miloš Trifunović – ministerstwo edukacji, czołowy działacz serbskiej Partii Agrarnej i konsekwentny przeciwnik Państw Osi Branko Cubrilović – ministerstwo rolnictwa, serbski inteligent i demokrat Milan Grol – ministerstwo polityki socjalnej i zdrowia narodowego, serbski demokrat i konsekwentny przeciwnik Państw Osi Sava Kosanović – ministerstwo aprowizacji i łączności, a także grupa ministrów bez teki Marko Daković, Jovo Bonjanin i Milan Gavrilović.

⁶⁸ *Joseph Goebbels. Dzienniki, t. 2: 1939–1943*, wstęp i opracowanie E. C. Król, Warszawa 2013, s. 145.

⁶⁹ *Odredbe o izvršenju primirja između nemačke i jugoslovenske oružane sile*, [w:] *Jugoslavija 1918–1988...*, s. 470–471.

przestrzeganie władzy Ante Pavelića⁷⁰. Organizator zamachu na króla Aleksandra I za zgodą Państw Osi ustanowił 10 kwietnia 1941 roku Niepodległe Państwo Chorwacji⁷¹. Trudno powiedzieć, jaki wpływ na wydanie odezwy przez Mačka wywarł strach natarciem Państw Osi, ale rzeczą dalece wątpliwą pozostaje by przewodniczący partii chorwackich ludowców z własnej woli lub w wyniku głupoty zaakceptował władzę ustaszy. Świadczył o tym fakt, że Maček na polecenie Pavelicia trafił później do obozu koncentracyjnego w Jasenovacu, następnie do aresztu domowego w Kupincu⁷².

Wraz z władzą Karađorđevićów upadł więc także ideał chorwacki Stjepana Radicia i Vladko Mačka. Tymczasem król Piotr II najpierw udał się do Grecji, następnie do Palestyny i Egiptu, aby w czerwcu 1941 roku osiąść w Wielkiej Brytanii. Tam próbowano podtrzymać ideę Jugosławii Karađorđevićów za pośrednictwem działalności rządu na uchodźstwie, który ostatecznie wygasł 7 marca 1945 roku, a więc w dniu, gdy komuniści Josipa Broza Tito utworzyli rząd tymczasowy Demokratycznej Federalnej Jugosławii⁷³. Porozumienia zawarte pomiędzy obozem rojalistycznym a komunistami w czerwcu i listopadzie 1944 roku straciły na znaczeniu, gdy ekipa Broza Tito umocniła się w Belgradzie. W rezultacie wyborów do jugosłowiańskiego parlamentu związkowego, które odbyły się 11 listopada 1945 roku, komunistyczny Front Ludowy uzyskał największe poparcie, a na pierwszym posiedzeniu skupsztiny 29 listopada 1945 roku proklamowano Federacyjną Ludową Republikę Jugosławii⁷⁴. Taki obrót spraw definitywnie zepchnął Karađorđevićów z tronu jugosłowiańskiego.

Zakończenie

Proces dekonstrukcji władzy królewskiej i upadku państwa jugosłowiańskiego można rozpatrywać poprzez dwie perspektywy – szeroką i wąską. W szerokiej perspektywie Królestwo Karađorđevićów znalazło się w fazie rozkładu, gdy w październiku 1934 roku zastrzelono w Marsylii króla Aleksandra I. Nie było bowiem w państwie następcy, który mógłby konsekwentnie realizować politykę zamordowanego monarchy. Król Piotr II był niepełnoletni i nie mógł objąć władzy, zaś książę Paweł wykazywał się niekonsekwencją w wysiłkach służących „odmrożeniu” silnych rządów ustanowionych w Jugosławii przez króla Aleksandra I. Demontaż autorytaryzmu zamordowanego monarchy następował głównie w pustych zapowiedziach kolejnych premierów powoływanych przez regenta Jugosławii. Również negocjacje prowadzone przez księcia Pawła z liderami sił opozycyjnych kończyły się na ogół fiaskiem albo powoływaniem gabinetów *quasi* kompromisowych, w których wykluczono obecność najważniejszej opozycji chorwackiej pod przewodnictwem Mačka. Tymczasem polityka wewnętrzna prowadzona przez króla Aleksan-

---

⁷⁰ *Proglašenje NDH 10. aprila 1941. proklamacija Slavka Kvaternika*, [w:] *Jugoslavija 1918–1988...*, s. 484.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² *Izjava Vladka Mačeka prilikom proglašenja NDH*, [w:] *Jugoslavija 1918–1988...*, s. 484.

⁷³ M. J. Zacharias, *Komunizam, federacija, nacionalizmy. System władzy w Jugosławii 1943–1991. Powstanie, przekształcenia, rozkład*, Warszawa 2004, s. 65.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 86–87.

dra I zakładała ścisłe porozumienie z Mačkiem. Monarcha niedługo przed swoją śmiercią zdawał sobie sprawę z zagrożeń w ramach państwa jugosłowiańskiego, jak i również na arenie międzynarodowej, naprzeciw których w Królestwie Karađorđevićów wymagane były jedność i porozumienie.

Tymczasem książę Paweł uwikłał się w owe zagrożenia, gdy przewodnictwo nad jugosłowiańską Radą Ministrów powierzył faszyzującemu premierowi Stojadinovićowi. Jego rządy służyły zbliżeniu się Jugosławii do Państw Osi. To przecież pod przewodnictwem Vody Jugosławia zawarła w marcu 1937 roku umowę o nieagresji i wieczystej przyjaźni z Włochami Mussoliniego, któremu zaledwie pięć lat wcześniej król Aleksander I wysłał następujące oświadczenie: „Jeśli chcecie wywołać poważne zamieszki w Jugosławii albo spowodować zmianę reżimu, musicie najpierw zabić mnie. Zastrzelcie mnie i upewnijcie się, że skończyliście ze mną, ponieważ to jedyny sposób aby dokonać zmian w Jugosławii”⁷⁵.

Słowa mądrego monarchy okazały się prorocze, choć on sam z pewnością nie przewidywał, że jego najbliższy kuzyn, książę Paweł, mógłby zdobyć się na krok, aby układać się z Mussolinim. Zresztą regent Jugosławii żałował tej decyzji, o czym świadczyła jego wypowiedź udzielona w czasie posiedzenia Rady Koronnej, podczas którego zdecydowano o przystąpieniu Jugosławii do Państw Trzech. Rezultatem tego żalu było wcześniejsze podjęcie decyzji o dymisji Stojadinovicia, choć zapadła ona wtedy, gdy Jugosławia była uwikłana w zbliżenie z Państwami Osi.

Książę Paweł był człowiekiem pełnym sprzeczności. Z jednej strony pogardzał Mussolinim, ale z drugiej zawarł z nim układ o przyjaźni. Regent Jugosławii zachwycał się parlamentaryzmem brytyjskim, ale w swoim państwie zmierzał ku faszystowskiemu modelowi rządów. Wreszcie też książę Paweł dążył do utworzenia rządu porozumiewawczego w Jugosławii, ale na warunkach odpowiadających jego wizji. Dopiero wpływ okoliczności zewnętrznych doprowadził do utworzenia realnego rządu kompromisowego, ale jego znaczenie było nikłe wobec dynamicznej sytuacji międzynarodowej. W wąskiej perspektywie kres Jugosławii Karađorđevićów położyły wydarzenia wczesnej wiosny 1941 roku. Wtedy bowiem przeprowadzono zamach stanu, którego skutki osadziły siedemnastoletniego króla Piotra II na tronie, a także skazały na banicję księcia Pawła.

Gwałtowna zmiana władzy w Belgradzie przyczyniła się do agresji Państw Osi na Jugosławię. Jednak gdyby jugosłowiańscy wojskowi nie przeprowadzili zamachu stanu to książę Paweł, wraz z rządem Cvetkovicia i Mačka, doprowadziłby do kompromitacji idei rojalistycznej Jugosławii poprzez przyłączenie się do Państw Osi. Można sądzić, że do jugosłowiańskiego zamachu stanu nie doszłoby, gdyby książę Paweł wykazał więcej zdecydowania w polityce zagranicznej i odciął się od układów z Państwami Osi. Jednak w sytuacji zagrożenia kraju, dynamicznej i agresywnej ekspansji Państw Osi, regent Jugosławii podjął z nimi współpracę, która miała przynieść państwu jugosłowiańskiemu korzyści terytorialne.

W najtrudniejszej rozgrywce międzynarodowej księciu Pawłowi zabrakło odwagi i heroizmu, takiego jakim choćby w czasie agresji na Jugosławię wykazał się

---

⁷⁵ M. Marković, *Povijest Crne legije: Jure i Boban*, Zagreb 2003, s. 23.

premier Węgier Pál Teleki⁷⁶ albo wcześniej wielokrotnie król Aleksander I, gdy brał na siebie odium podjętych trudnych i niepopularnych decyzji. Tymczasem książę Paweł ponad kwestiami honoru postawił tymczasową trwałość Jugosławii. Wykazał się hipokryzją, gdy próbując trwać w polityce neutralności stopniowo zbliżał się do hitleryzmu. Jego postawa doprowadziła do upadku pierwszego państwa jugosłowiańskiego w sensie moralnym, ale sojusz z Państwami Osi w szerokiej perspektywie przyczyniłby się również do katastrofy militarnej, choć książę Paweł nie mógł zdawać sobie sprawy z nieuchronności klęski faszyzmu i nazizmu w wojnie światowej. Regent Jugosławii przystępując do Paktu Trzech skompromitował siebie i swój rząd, ale honoru nie utraciły rządy Karadorđevićów w pierwszym zjednoczonym państwie południowosłowiańskim, ponieważ grupa patriotycznych oficerów wraz z siedemnastoletnim królem Piotrem II zaznaczyli swój sprzeciw wobec nazizmu i faszyzmu. Strzegli Jugosławii, tak jak przed siedmioma laty życzył sobie konający na ulicach Marsylii król Aleksander I.

Bibliografia

1. Źródła

Archiwa

- Архив Југославије у Београду
  - Централни пресбиро Председниства Министарског савета КЈ
  - Министарски савет Краљевине Југославије
  - МСП Републике Србије, Збирка међународних уговора
  - Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара
  - Збирка фотографија Двора Краљевине Југославије

Prasa

- „Dziennik Poznański”, 1939
- „Gazeta Lwowska”, 1939
- „Głos Poranny. Dziennik polityczny, społeczny i literacki”, 1939
- „Ilustrowana Republika”, 1939
- „Ilustrowany Kuryer Codzienny”, 1939
- „Kurier Poznański”, 1939
- „Le Petit Parisien”, 1941

Źródła drukowane

---

⁷⁶ Premier Węgier Pál Teleki odmówił Hitlerowi udziału Węgier w inwazji na Jugosławię. Heroiczny polityk popełnił samobójstwo strzałem w głowę 3 kwietnia 1941 roku. W liście pożegnalnym napisał: „Naród czuje, że straciliśmy nasz honor. Sprzymierzyliśmy się z draniami. Staniemy się narodem śmieci. Ja jestem temu winny” (w oryginale: „Szószegők lettünk – gyávaságból – a mohácsi beszéden alapuló örökbéke szerződéssel szemben. A nemzet érzi, és mi odadobtuk becsületét. A gazemberek oldalára álltunk – mert a mondvacsinált atrocitásokból egy szó sem igaz! Sem a magyarok ellen, de még a németek ellen sem! Hullarablók leszünk! a legpocsekább nemzet. Nem tartottalak vissza”). Wprost, <http://www.wprost.pl>, S. Kania, *Jak premier Węgier odmówił Hitlerowi*, 31 III 2014.

- *Jugoslavija 1918–1988. Tematska Zbirka Dokumentata*, red. B. Petranović, M. Zečević, Beograd 1988

Strony internetowe

- Wprost, <http://www.wprost.pl>,
- S. Kania, Jak premier Węgier odmówił Hitlerowi
- Associated Press, <http://www.ap.org>

2. Literatura

- Batowski H., *Między dwiema wojnami 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej*, Kraków 2001
- Batowski H., *Z polityki międzynarodowej XX wieku*, Kraków 1979
- Djokić D., *Elusive Compromise. A History of Interwar Yugoslavia*, London 2007
- Hehn N. P., *A Low Dishonest Decade: The Great Powers, Eastern Europe, and the Economic Origins of World War II, 1930–1941*, London 2005
- *Joseph Goebbels. Dzienniki, t. 2: 1939–1943*, wstęp i opracowanie E. C. Król, Warszawa 2013
- Kuberski H., *Poludniowosłowiański „bękart Wersalu”*, [w:] „Glaukopis”, 2009, nr 13-14
- Marković M., *Povijest Crne legije: Jure i Boban*, Zagreb 2003
- Payne S. G., *A History of Fascism 1914–1945*, Wisconsin 1996
- Rodogno D., *Fascism's European empire: Italian occupation during the Second World War*, Cambridge 2006
- Starić J. V., *The Concurrence of Allied and Yugoslav Intelligence Aims and Activities*, [w:] „The Journal of Intelligence History”, nr 5, 2005
- Stockings C., Hancock E., *Swastika over the Acropolis. Re-interpreting the Nazi Invasion of Greece in World War II*, Leiden 2013
- Tanner M., *Croatia: A Nation Forged in War*, New Haven 1997
- Tomasević J., *War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945: Occupation and Collaboration*, Stanford 2001
- Zacharias M. J., *Komunizam, federacija, nacjonalizmy. System władzy w Jugosławii 1943–1991. Powstanie, przekształcenia, rozkład*, Warszawa 2004
- Борковић М., *Квинслишка управа у Србији 1941–1944*, књига 1, Београд 1979
- Опра Ј., *Изборна кампања Милана Стојадиновића 1938. године*, [w:] „Часопис Архив”, nr 2, 2001
- *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, Београд 1988
- Животић А., *Једно сведочанство о потписивању југословенско-совјетског пакта 5/6. априла 1941*, [w:] „Часопис Архив”, nr 1-2, 2010